

A POR METAMORFÓZISAI

(Móricz Zsigmond és Török Gyula)

Móricz Zsigmond *Forró mezők* című regényét többféle szempontból is alaposan elemezte az újabb szakirodalom – itt elsősorban Benyovszky Krisztián és Szilágyi Zsófia értelmezéseire gondolok. Mindketten megállapítják, hogy Móricz egyetlen „krimije” egyben dzsentriregény is kívánt lenni, s ez a kétféle törekvés olyan feszültségeket szült a kompozícióban, amelyekkel a szerző nem tudott (vagy talán nem is akart) megbirkózni. Ahogy Benyovszky Krisztián írja *Forró trópusok* című tanulmányában¹: „a szerző kétféle, egymással nehezen összeegyeztethető olvasói elvárásnak kívánt megfelelni: feladványt, izgató rébuszt konstruálni, de ezzel együtt a vidéki dzsentriregény kiábrándító rajzát is adni.” A megállapítás alapján véve nyilván helytálló; annyiban mégis vitatkoznék vele, hogy a krimi magvát alkotó rejtély és egy társadalmi réteg – jelen esetben a dzsentriregény – ábrázolása *elvileg* aligha összeegyeztethetetlen. Arról sem vagyok meggyőződve, hogy Móricz valóban „kiábrándító” képet kívánt adni a dzsentriről, hiszen a regény szövegéből inkább az derül ki, hogy ez egy kritikus helyzetben levő, ám ugyanakkor a magyarság legfontosabb értékeit hordozó társadalmi réteg. Ami a bűnügyi regény műfaji szabályainak való megfelelést illeti, szintén csak részben tudok egyetérteni Benyovszkyval. „A *Forró mezők*ből hiányzik a rejtélyt megoldó hivatásos vagy amatőr Nagy detektív alakja, aki módszeresen fejt fel az ügy összegubancolódott szálait, s a zárójelenetben találja a megoldást. Az pedig végképp nem egyeztethető össze a klasszikus detektívtörténet hagyományával, hogy az ügyben nyomozó detektív (a főkapitány) legyen a tettes.” Papp Béni főkapitány valóban nem vethető össze Sherlock Holmes vagy Poirot figurájával, de ennek elsősorban nem az az oka, hogy ő maga rendőrtiszt. A krimi műfaji szabályai sokféle verziót, kísérletezést elviselnek (gondoljunk

¹ Benyovszky Krisztián: FORRÓ TRÓPUSOK - Móricz Zsigmond: Forró mezők = Literatura, XXX. évfolyam, 2004/1. 51-65.

csak Dashiell Hammett *Véres aratására*, ahol sokáig nem tudhatjuk, hogy vajon nem maga a nyomozó-e a gyilkos, vagy Agatha Christie *Ackroyd-gyilkosságára*, amelyben a narrátor a bűnelkövető). Egyetértek Szilágyi Zsófia véleményével, mely szerint a nagy különbség igazából abban rejlik, hogy a „a detektívnek *nem* az igazság felderítése a célja.” Mindazonáltal megjegyezném, hogy ez a kétségtelen tény ellentmond a regény későbbi változatában betoldott igazság-motívumnak, amely nagyon hangsúlyosan megjelenik a szövegben, de strukturálisan és poétikailag nem kaphat igazi funkciót. Fábján főszolgabíró figurájára gondolok, akiben Papp Bénihez hasonlóan szintén felmerül az a gondolat, hogy az adott helyzetben „valóban az látszik a legfontosabbnak, hogy ez a szegény teremtés (*vagyis Vilma, a gyilkosság áldozatának felesége A. G.*) megnyugodjon”, ami aligha összeegyeztethető az igazság felderítésének szándékával. De mindenképpen figyelemreméltó, hogy mindig az ő alakjához kapcsolódik valamilyen módon a nagybetűs Igazság igénye. Fábján kétségkívül szintén nyomoz, bár inkább tekinti magát az igazság passzív eszközének, mint aktív kutatójának. „Mintha mindnyájuk felett ott ülne s nézné apró, szenvedő mozgásaikat az Igazság.” (673) Vagy vegyük ezt a passzust: „Ahogy a főszolgabíró az utcán ment, itt is, ott is emberek ácsorogtak. Érezte, hogy mindenki utána néz, s szinte úgy volt, mintha az egész világ ellenőrzése mellett vinné az igazság fáklyáját.” (677) Móricz tehát – legalábbis a második kiadásban – nem tévesztette szem elől azt a követelményt, hogy egy bűnügyi történetben az igazság nem maradhat felderítetlen. Megfordulhatott a fejében egy olyan regény-modell lehetősége is, amelyben a rejtély megoldása mintegy a szereplők akarata ellenére, vagy legalábbis nem túlságosan lelkes asszisztenciájuk mellett, egyfajta személytelen erőként működve kerülne napvilágra. Ha így is történt (amit már nem fogunk megtudni), nyilván se energiája, se türelme nem volt ennek a megoldásnak a végigviteléhez. Fábján így inkább az írói ideológia szócsöveként kezd működni, vagyis abban a potenciális funkciójában, mely szerint majd ő deríti fel az igazságot, kétségkívül elhalványul az alakja.

Végső soron tehát megállja a helyét Szilágyi Zsófia állítása, mely szerint a *Forró mezők*ben Móricz éppen „azt mutatja meg, miért nem játszódhat ebben a közegben valódi detektívregény.”²

Benyovszky Krisztián érdeme volt, hogy elsőként elemezte mélyrehatóan a pornak és a forróságnak mint a cselekménytér, a nyírségi táj meghatározó attribútumainak prózapoétikai szerepét a regényben. Ahogy írja, az így meghatározott környezet Móricznál vagy hangulatteremtő kulissza, vagy a szereplők sorsát és a cselekményt is befolyásoló tényező, vagy nagyon is hangsúlyos retorikai alakzat. (Esetleg mindhárom egyszerre, tegyük hozzá.) Hangtani-stilisztikai elemzéseivel alapján véve egyetértek. Amit mostani hozzászólásomban hangsúlyozni szeretnék, az egy olyan intertextuális összefüggés lehetősége, amelynek a szakirodalomban eddig nem találtam nyomát. Móricz művének, illetve Török Gyula *A porban* című regényének ilyen jellegű összekapcsolhatóságáról van szó. Török regénye 1910-ben már folytatásokban megjelent, könyv formájában azonban csak 1917-ben sikerült publikálnia. 1918-ban, vagyis halálának évében adta közzé második regényét, *A zöldköves gyűrűt*. A *Forró mezők* tehát Török Gyula halálának tízedik évfordulóján jelent meg először. Nem tudok filológiai adalékokkal szolgálni annak alátámasztására, hogy ez az egybeesés játszott-e szerepet Móricz művének létrejöttében. Azt tudjuk, hogy a két szerző ismerte egymást, s hogy Móricz (legalábbis Harsányi Zsolt szerint) a Török által igen nagyra becsült két-három író egyike volt. Arra nézvést, hogy Móricznak mi volt a véleménye harminc éves korában elhalt pályatársa munkásságáról, a magam részéről nem tudok semmit. Mindazonáltal hasznosnak látom, ha összevetjük egymással a két regényvilágot; erre egyrészt a por-motívum megdöbbentően hasonló prózapoétikai szerepe, másrészt a dzsentri-problematika azonossága ad alapot. Azt fogom vizsgálni, hogy Móricz mennyiben használ a Török Gyulához hasonló eszközöket a vidéki Magyarország

² Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Kalligram, 2013. 710.

ábrázolására, másrészt, hogy mennyiben lép túl rajta a szociális miliő és dinamika felvonultatásában. Egy hasonlatot megkockáztatva: a Török Gyula ábrázolta világ statikus állókép; olyan, mintha a főszereplő nézőpontja egy szilárdan rögzített, körben forgó kamera volna. A *Forró mezők* világát ezzel szemben dinamikus összefüggések határozzák meg; a gyilkosság kibillenti addigi helyzetükből a legkülönfélébb szociális rétegekhez tartozó embereket, ellentéteket generál és hoz napvilágra. A kamera mindig más és más szereplő nézőpontjával azonosul.

„Látható, miként sulykolja az elbeszélő az olvasó tudatába a hely poros és fullasztó mivoltát”- írja Benyovszky Krisztián.³ Ugyanő bőségesen citálja az ide vonatkozó szövegrészeket, amelyek közül én csak két rövid mondatot idéznék fel illusztrációképpen. „A piac olyan volt, mint egy sivatag, a gömbakácok levelei össze voltak zsugorodva s porral fedve. Minden porba volt temetve, az út, a háztetők, az ablakok, az emberek, minden poros volt, még az ég is.”⁴ Kender Pált, Török Gyula hősét hazaszólítja édesanyja, hogy csináljon rendet az ősi birtokon. Pál a lelke mélyén érzi, hogy ez a hívás, amelyre nem tud nemet mondani, boldogtalanná fogja tenni. „Hát én fogok talán otthon rendet csinálni, abban a porfészekben, ahol nyáron ujjnyi fehérség borul mindenre, még az emberek agyára is? Én legyek erélyes a porvárosban, ahol fuldoklik a tudóm, mert nincs más, csak evés, ivás meg pletyka? És ha eső esik, akkor sár lesz a porból. Olyan mély és ragadós sár, hogy az ember elmerül benne, mint az ingoványban. Ide kell nekem menni. És muszáj, muszáj, mert már régen elvesztettem minden jogcímet arra, hogy itt éljek...”⁵ Megfigyelhetjük a két világ radikális szembeállítását, amire valószínűleg a 19. századi orosz regények nyújthattak példát Török Gyulának. Rögtön jegyezzük meg, hogy Móricznál ez a szembeállítás teljesen hiányzik; nála semmiféle városiasság nem ígér kiutat a fullasztó porral fedett vidékiség

³ Benyovszky, i.m. 56.

⁴ Móricz Zsigmond: *Forró mezők*. Móricz Zsigmond regényei és elbeszélései, 4. kötet. Magyar Helikon, 1963. 603.

⁵ Török Gyula: *A porban*. Franklin, é.n. 57.

közegéből. Ezért aztán nem is állíthatjuk, hogy a por a *Forró mezők*ben pusztán allegorikus jel lenne. Töröknél viszont egyértelműen van egy ilyen funkciója a porral fedettségnek, amely szinte szemantikai szükségszerűséggel változik át sárrá. „A porváros kellős közepében ilyen gondolatok foglalkoztatták Kender Pál földbirtokost, aki nemrégiben falusi Hamletnek nevezte magát. Valósággal begubózkodott a nagy gondolatba. Kellemesen beburkolódzott az idegen hangulatokba, és észre sem vette, hogy odakint megelevenedett az utca pora. Talán először történt az idén, hogy a kocsutak szürke púdere, amely minden rizspornál finomabb állapotú, igazi életére támadt. Ha kocsi ment végig az úton a lovak lábánál gomolygó felhők kavarogtak, és a szekér után felcsapott a házmagasságú poráradat. Jöttek apró kis szelek, amelyek csak a legfinomabb porrészecskéket ragadták magukkal, aztán könnyed forgószelecskék hordoztak össze papírszeleteket, régi rongyokat, forgácsot, elhullajtott szalmaszálakat, és amikor együtt volt a kis szemétdomb, porral nyomtatták le a tetejét. A következő pillanatban mégis megbánták, hogy ilyen sikerült munkát végeztek, és két-három kis forgatag közös erővel látott neki a piszkos szalmaszálak, papírlapok szétszedéséhez. Magasra emelték a sok piszkot a szemközt vágató szelek, és idegen udvarokon csapták le elernyedve, erőtlően a tavalyelőtti lappéldányok papírdarabkáit. A nyitott ablakokon át belehelte a mozgó légáradat a finom porszemecskéket, amelyek nyugodtan leszállottak az asztalra rakott könyvek tetejére, a tükör előtt álló nipekre, az emberek arcára, ruhájára és tüdejére.”⁶ És még egy, utolsó idézet: „Ilyen állapotok uralkodván a szépen letarolt, szűz mezőkön, senki sem csodálkozhatik azon, hogy a porváros sárvárossá változott egypár heti csöndes esőzés után. Az égi áldás ugyanis nem szállott szakadó zuhatagok alakjában a kitűnő vidékre, hanem szépen és egyenletesen permetezett, akár a szőlőkénező masina. Néha vékony és végtelennek látszó szálak alakjában szűrődött a hűvös víz a kis házak nyakába. Ezek a milliányi apró selyemfonalak összekötötték a porváros földjét az éggel, illetve csak a

⁶ Török Gyula i. m. 129.

fellegekkel, mert hiszen eget pénzért sem lehetett látni ezekben az időkben. Barta Bertalanné igen szellemesen megjegyezte egyszer, hogy tűbe lehetne húzni az esőt, olyan vékonyan eresztődik alá. Ámde akárhogyan esett is az eső, annyi bizonyos, hogy a földet átítatta talán egészen a közepéig. Az első napokban még kavargott a por a kocsik nyomában, mert a por, a feneketlen, könnyű és száraz por úgy itta a vizet, mint az itatós. Később megdagadt a mindig repülni kész réteg, és kemény tézta formálódott belőle. Csak utóbb hígult fel, és hetek múlva eresztette át az esők áradatát a becsületes és szilárd anyaföldbe. Mikor azután ez is meglágyult, attól a naptól kezdve nem lehetett többé gyalog járni még az úgynevezett járdákon sem. A porváros előjárósága ugyan elhatározta, hogy a modern kor követelményeinek megfelelően aszfalt -, illetve betonjárdát létesít, de ez a várva várt újítás nem következett el sohasem.”⁷ Az idézet utolsó sora arra mutat, hogy a por és a sár Töröknél nem elkerülhetetlen végzet, hanem kulturális vagy inkább civilizatorikus elmaradottság következménye, amelyet elvileg lehetne orvosolni. Noha Móricznál is vannak nyilvánvaló utalások a modernizáció lehetőségére (főleg, s ez újabb közös vonás Törökkel, a zsidók társadalmi szerepe kapcsán), a *Forró mezők*ben a magyar mentalitás egyfajta társadalmi fátumként mutatkozik meg, amelynek retorikai és poétikai megjelenítője a por.

A pormotívum persze nem új dolog; már Ady is „a szürke, porszínű magyar életről” beszél *A magyar Pimodán*ban, és nagy valószínűséggel találhatnánk még korábbi példákat is. Inkább a motívum felhasználásában és poétikai funkciójában mutatkozó különbségekre érdemes odafigyelnünk. Török Gyulától még számos olyan szövegrészt idézhetnénk, a tüdőt nyomasztó portól a porköpeny nevű intézmény felhasználásáig, amelyeknek könnyen megtaláljuk a párját Móricznál. A kettejük közti különbség leginkább Móricz radikális vakmerőségében, vagy mondjuk ki, gátlástalanságában van, amellyel a por-szimbolikából adódó lehetőségeket kiaknázza. „A két férfi ott ült a porködben, amely a becsukott ablakon

⁷ Török Gyula, i. m. 194.

vastagon tódult be, úgyhogy szinte egy egységes anyaggá változtatták az iroda levegőjét. Persze, az előbb itt lefolyt vita, a lábak dobogása, a kezek mozgása, a testek dübörgése verte így fel a könnyű porszemek miriádjait. Csak elnyúlni ebben a melegben, s kilógatott nyelvvel heverni, mint a kutya. És semmit se tenni, semmit se cselekedni. Most lekókkad a gondolat s csak éppen a szervezet működik automatikus gép módjára.” A por elől nála nincs menekvés, és ez magyarázza, hogy a *Forró mezők*ben egyáltalán nem jelenik meg az *elvágyódás* mozzanata, amely Török Gyula világában ténylegesen „struktúraszervező elv”, hogy egy hajdani prózapoétikai fogalmat használjunk. Ez annál is különösebb, mivel Móricz is folyamatosan hangsúlyozza, hogy a „sertézsírszagú” létmód helyi jellegzetesség, amely minden nagyszabású eszme vagy tragédia lehetőségét kizárja. Egy sokat idézett bekezdésben olvassuk: „nincs fontossága a legfontosabb dolgoknak sem, s emiatt vagy hirtelen tragikusra fordul minden, vagy maga a szent tragédia is kopár unalommá perzselődik. Porrá zúlik itt minden, ennek a homoktengernek a levegőjében kavarnak a sziklák, a szirtek, górcső alatt szörnyű s ormótlan borzalmak, bár por, csak por, csak por.”⁸ A tehetetlenség a szó szoros értelmében vitális kényszer ebben a világban, maga a nagy betűvel írt Élet pedig „mint egy bomlott gép jár a mezőkön”. „Itt senki sem tehet semmit. Itt csak várni kell, amit az ismeretlen cselekvő, a fáradhatatlan, az örökkévaló tesz, az Élet.”⁹ Ez a sajátos determinista vitalizmus, amelyre ismereteim szerint a szakirodalom nem fordított még figyelmet, egyfajta filozófiaként működik a regényben, és kizárja egy mind egy utópikus ellenvilág, mint pedig az oda elvágyódó hősök megformálásának lehetőségét.

Töröknél még semmi nyoma mindennek. Kender Pál tehetetlensége ugyanis más természetű. Őt mintegy az ősektől örökölt renyhesség akadályozza meg a kitörésben, legyen szó akár a magánéletről (vagyis az övénel alacsonyabb társadalmi helyzetű szerelmének vállalásáról), akár valamilyen alkotói vagy gazdaságilag kreatív tevékenységről. Nem

⁸ Móricz Zsigmond, i. m. 701.

⁹ i. m. 702.

véletlenül a zsidó orvos az ellenpontja, aki saját megfogalmazása szerint az egyetlen intelligens ember porvárosban; ennek megfelelően akkor lesz öngyilkos, mikor megtudja, hogy még ő is elmegy, mivel felfigyeltek a szakmai munkájára Budapesten. A doktor érteti meg vele önnön helyzetét. „ - Kedves uram - mosolygott a doktor -, én se dolgozzak szorgalmasan? Zsidó vagyok, tisztelt földbirtokos úr, és az első nemzedék a családomban, amely a szellemi munkából él. Az én őseim túlnyomólag rongyszedők voltak, és már évszázadok óta egyebet sem csináltak, mint pihentek és imádkoztak. Nekem könnyű dolgozni. Én nem lehetek fáradt. Ezt csak az úgynevezett történelmi családoknak a gyermekei engedhetik meg maguknak. Ők már lehetnek fáradtak, mert őseik vagy kiverekedtek, részegre csalták vagy tunyára aludták, pihenték magukat. Az én dédunokáim is fáradtak lesznek, mert én vagyok az ős, aki részegre tülekedti magát a garasokért.” „Pál nem is tett ellenvetéseket... Elfogadta és a magáévá tette a magyarázatot. A történelmi családokról elég gyöngé véleménye volt eddig is, és saját magát is odaszámította sötétebb perceiben azok közé a bizonyos családok gyermekei közé. És ilyen pesszimisztikus percei gyakran voltak, mert a szó szoros értelmében a ködben élt. A kerti szilvafákat néha alig látta az ólomszínű páráktól, és teljes bizonytalanság, tompa tájékozatlanság ült az agyára is. Várta, várta a levelet, amely végre megmondja neki, hogy mi lesz a sorsa, és várta a pillanatot, amelyben elszabadulhat a ragadós sártenger kellős közepéből.¹⁰ Az orvos tulajdonképpen lebeszéli mind az alkotás vágyáról, mind pedig a kasztok határait feszegető magánéleti lépésekről, mégpedig a túlélés érdekében. „Mondtam már, hogy önnek nem az alkotások felé kell törekednie. Igyekezzen nyugodtan, szépen és okosan élni. Nincs annál nagyobb gyönyörűség. Az én feltevésem szerint ön olyan nyugvópont a családjá történetében. Ne vigasztalgassa magát úgy, mint egy hisztérikus asszony, hiszen a legszebb és legegészségesebb vigasz vár önre, a gyermek.”¹¹ Az érvelés logikája leginkább a Zola-regényekben felbukkanó származás-determinista

¹⁰ Török Gyula, i. m. II/ 196.

¹¹ i.m. II/ 218.

ideológiákra hajaz. Nem annyira biológiai meghatározottság ez, hanem inkább az a meggyőződés, hogy a Taine-i *milieu*, vagyis a társadalmi környezet és az a pozíció, amelyet az egyén a generációk láncolatában elfoglal, behatárolja a cselekvési lehetőségeit. Kender Pál figurája nem mindig életszerű, gyakran átüt rajta a didaktikus írói szándék. De az öngyilkossága előtti utolsó gesztusa magas szinten villantja fel Török Gyula írói képességeit. „Önkéntelenül kivette a bicskáját, kinyitotta a legélesebb kis kést, és faragcsálni kezdett a puha fában. Figurákat vésett a vezetékneve alá, és a keresztnéve után. Halkan zümmögve egy méh szállott el mellette. Felállott és utána nézett, aztán megint a karfa felé fordult. A friss faragás nagyon is jól látszott: aki erre sétál, biztos észreveszi. Hirtelen göröngyöt vett fel és port dörzsölt a figurákba, mint gyerekkorában, ha azt akarta, hogy ne vegyék észre a fába vésett betűit.”¹² A pszichológiai karakter lehetőleg megjelenítésével van dolgunk: Kender Pál egyszerre akar nyomot hagyni és észrevétlen maradni; voltaképpen ez az eldöntetlenség a végzete. A kisváros egyetlen tömbként áll vele szemben, a társadalmi rétegzettség következményei csak az ő személyiségén átszűrődve, vagyis jelentősen letompítva jelennek meg.

A Móricz regényének helyszínéül szolgáló porfészek (vagy porfészkek) lakosságának ábrázolása viszont éppen a dramatikus különbözőségek és érdekellentétek színre léptetése miatt válik izgalmassá. Itt mindenkinek a sorsa összekapcsolódik, s akár egy pókháló szálain elindított rezgés, elér a legtávolabbi sarkokba is. Ezt így magyarázza a narrátor: „Ezek a nagy családok annyira szem előtt vannak, hogy ha náluk valami történik, az egész lakosság fel van dűlve, s csak azon rágódik, mintha mindnyájuk sorsáról volna szó.”¹³ Ezért nézhetünk be a parasztok viskóiba, a jegyző lakásába, földbe ásott kalyibákba és még sorolhatnám. Igaza van Szilágyi Zsófiának, amikor megjegyzi, hogy egy bizonyos ponton túl Móricz cselekményszövezi módszere Simenonéra kezd emlékeztetni. A legszegényebektől oly távol

¹² i.m II/220.

¹³ Móricz Zsigmond, i.m. 746.

eső, és mégis nagyon közeli kastélyban történt gyilkosság folyamatokat indít el az emberekben, régen lappangó feszültségeket hoz felszínre. Elképzelhető lenne akár egy dominó-effektusként bekövetkező gyilkosságsorozat is; ehelyett azonban az író a meglehetősen giccses és hiteltelen megoldást választja: a kettős öngyilkosságét. Az elemzőknek igazat adva meg kell állapítanunk, hogy bűnügyi regényként szemlélve a regény számos sebből vérzik. Nem jár jobban a dzsentrí-szál sem, amely elfullad a Fábján szájába adott tudálékos monológokban. Arra már csak egy mondatnyi helyem maradt, hogy megemlítem a másik motívumot, amely Móricz és Török regényvilágát összekapcsolja: a zöldköves gyűrűét, amely utalhat Török Gyula második regényének címére is. „Itt az egész megyében mindenki ismerte a zöldköves gyűrű legendáját. Török gyűrű volt.”¹⁴ Nem akarom erőltetni a párhuzamot, de a gyűrű-motívumot is olvashatjuk úgy, mint a Török Gyula-regény egy mozzanatának (valljuk be, nem túl szerencsés) variációját. Amiben viszont Móricz kifejezetten zseniális, az éppen az imént már említett belső dinamika. A sorsok, típusok, jellegzetes, ugyanakkor végletesen egyénített figurák szinte átláthatatlan kavargása, előre aligha megjósolható összekoccanása majd elválása, egyszóval ez a belső mozgás, amely mintegy leképezi a vad, beláthatatlan és ésszel uralhatatlan élet vak és megállíthatatlan működését.

Angyalosi Gergely

¹⁴ Móricz Zsigmond, i. m.704.